

DOBÁS KATA

## „FELDÜLT SÍRJÁRÓL SZÓLVA PRÓBÁLTAM VISSZAPERELNI SZELLEMI ÖRÖKSÉGÉNEK BECSÜLETÉT IS”

Sütő András Kemény Zsigmond-képe

■ 2009-ben jártam először Pusztakamaráson, ahol Kemény Zsigmond utolsó éveit töltötte, s ahol sírja is található. A sírkert, amelyben Kemény édesanyjának, testvérének, valamint Kemény Gézának<sup>1</sup> sírja is állt, akkor egy kukoricás közepén helyezkedett el. Nagyon elhanyagolt állapotban volt, az akkori harangozó járt fel időnként, hogy lekaszálja a sírok közül a füvet. Az ott készült fényképeket Szegedy-Maszák Mihály tanár úrnak is elküldtem. Akkor már tervben volt, hogy Kemény Zsigmondról írom a disszertációm, s ekkortól kezdve Tanár úr, ha csak tehettem, érdeklődött: „Hogy van Kemény Zsigmond sírja?” Éreztem, hogy kicsit ugrat, mondtam is, hogy „nem járok oda, hogy ápoljam a sírt”, mire ő hamiskás félmosollyal: „Nem? Pedig azt hittem...” Mindkettőnknek fontos volt a téma, erre csak akkor jöttem rá, amikor évekké később ideadta nekem 1989-es nagydoktori értekezése opponensi véleményére adott válaszában egyik gépelt példányát. Azt mondta, tartsam meg. Ebben azt állítja, hogy a pusztakamarási sír és az ott jelen lévő barátok előtt mondott eskü is kötelezte munkája elvégzésére – végtelenül személyes mondatok ezek egy ilyen műfajban. Mint az köztudott, ebből született meg a Kemény Zsigmond-monográfia.

Kemény sírja elsősorban a kultusz kutatás szempontjából bizonyul érdekesnek.<sup>2</sup> S ha Sütő András Kemény-képét vizsgáljuk, akkor az egyik központi kérdés éppen ez a sírhely lesz, ami, ennyi megelőlegezhető, emlékezet-helyként<sup>3</sup> hol valós sírhelyként, hol az ellenállás, hol a kultúramentés, hol pedig a hősi helytállás helyeként olvasható.

A másik központi elem Sütő néhány szövege lesz, amelyekben teljesen nyilvánvalóan nem csupán a helyi, pusztakamarási kultusz megerősítésére törekedett, hanem Kemény irodalomtörténeti pozícióját is meg kívánta erősíteni. Ennek a törekvésnek a története éppen olyan tanulságos kultusztörténeti, mint kánontörténeti szempontból. Tehát nem az az elsődleges kérdés, hogyan hatott Kemény Zsigmond életműve Sütő András munkásságára,<sup>4</sup> hanem az, Sütő hogyan olvassa Keményt, a kultuszépítés mely lehetőségeit használja fel; tágabban nézve pedig az, hogy ebből az olvasatból milyen írói vagy közéleti szerep bontakozik ki.

Sütő már 1970-ben, az *Anyám könnyű álmot ígérben* megemlítette Kemény sírját: „Ő az egyetlen, akitől nem elvenni, hanem átvenni kellett valamit. A terhes nivoltában is kovász-természetű örökségét. A könyveit ugyan itt senki sem olvasta, de tébolyba hulló szenvedéseinek, nemzetföltő gondjának le-

A tanulmány *A tágasság iskolája* című, Szegedy-Maszák Mihály tiszteletére rendezett emlékkonferencián (Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018. június 19.) elhangzott előadás írásbeli változata.

gendája máig is föl-föllobban a sírja környékén. Konok sírköve fektében is mondja a tanulságot a másnak világító s önmagát elemészto fákljáról. Vele, mint minden költővel, egy csipetnyi eszményi emberség költözött a világba. A helyi megítélés szemszöge persze sajátosan jobbágyi; aranyat szört kocsijá-ból a nép közé, mondják, amit nehéz elhinnünk róla, hiszen garasos gondok-kal küzdött. A neki tulajdonított gesztust mégsem szabad elvitatnunk. A kép-zelt aranyakat egyszer talán átválthatjuk – szellemiekre. [...] Ebben a faluban azt a néptanítót kell csak kivárnunk, aki kinevezése után legalább egy dél-utánra beveszi magát Kemény írásai közé.”<sup>5</sup>

Majd hét évvel később az alábbi történetet idézte fel:

„Kemény Zsigmond önkéntes titkáráként a vázát Dédapa ültette el, simí-totta porhanyóra tövében a földet. Valóságos kis emlékünnepség szónoklatai-ként a vázaültetést a virágok követték. Okkal bizonyára, hisz maga Jani úr is elismerné, miszerint a regényírók is mondhatnak emlékezetes szavakat, meg-szentelvéen ilyenformán a földet, amelyen megfordultak, s amely rájuk fordul végül.

– Kimentem, fiam, megnézni: élnek-e még azok a virágok.

– S élnek-e?

– Ellopták a vázát.

Akár egy Kemény Zsigmond-i látomás: oly zúzmarás-jégcsapos Dédapa megrendültsége. Abban reménykedett, hogy virágos cserépedényt csak össze-törnek, megtapodnak, a hagyománytiprás szelídebb változataként. De kiasni, elvinni!

– Ellopni egy ember arcáról az amforavázát! Ezt az egyet nem gondoltam volna.”<sup>6</sup>

Itt érdemes röviden kitérni arra, hogy Pusztakamaráson két lakhelye is volt a Kemény családnak. Az egyik, a ma is álló, igaz, igencsak romos állapotban lévő kastély, a másik pedig az udvarház, aminek mára nincs nyoma, helyén az elemi iskola áll.<sup>7</sup> A mostanra kialakult – kultusztörténeti szempontból iz-galmas – tévhitnek miatt érdemes tisztázni, hogy pontosan hol is töltötte Ke-mény az utolsó éveit.

Kemény Zsigmondot öccse, János vitte Pusztakamarásra 1873-ban. Papp Ferenc, Kemény monográfusa, aki még ismerte a pusztakamarási Kemény-hagyatékot is, így írja le Kemény utolsó lakhelyét: „A zárt mezőségi völgy nyu-galmat kínált neki, az egyszerű úri ház a hegyoldalban meleg otthont [...]. Az ő [Kemény János] kitartó munkájáról tett tanuságot az a földszintes, faszin-delyes, falusi lak is, melynek oly barátságos jellemet adott a köröskörül futó, faoszlopos, nyílt tornác. [...] Órák hosszat elült [ti. Kemény Zsigmond] ka-rosszékében a nyílt tornáczon, figyelte az alatta elterülő völgy életét, hallgat-ta a szemközti hegyoldalon legelésző juhnyáj kolompját.”<sup>8</sup>

Sütő egyik írásában jól elkülönül a két lakhely: „Gyermeckorom boldog csatangelésainak idején csupán két hely maradt, ahová küldetés vagy hívás nélkül nemigen tehattük be a lábunkat. Ahol sejtelmek, rejtelmek borzongató falai közt csak a képzeletünk kószált szabadon és szüleink fenyítései nélkül. Báró Kemény Béla tornyos kis kastélya volt az egyik, Géza nevű testvérbátyjá-nak szerény udvarháza volt a másik tilalmas hely.”<sup>9</sup> [...] Képzeltetés kapott el: láncolt lelkek börtöne az a ház, amelyben Erdély és Magyarország óriási szel-leme, Kemény Zsigmond tépdeste valaha a téboly rácsait, utána pedig fényes pályáról eltérített művész, Kemény Géza röpteti bánatát a mezőségi éjszakába. [...] Akkor nem mondhattam el [1973-ban], mivel csak egy évtized után követ-kezett be, hogy nemcsak a fenyveserdő, gyermeckorom Vértes vadona tűnt el

örökre tarvágás folytán, hanem a ház is, amelyben meghalt Kemény Zsigmond. S amelyet kegyeleti helyként erdélyi és magyarországi zarándokok ezrei látogattak hosszú éveken át. Látván ezt a nemzeti türelmetlenség helyi Gauleitere, parancsot adott a kúria lerombolására. Emlékháznak és múzeumnak szántuk pedig – álmainkban.”<sup>10</sup>

Sütő 1975-ben az *Új Életben* megjelent újságcikke<sup>11</sup> mellett látható egy fénykép arról a házról, amiben Kemény az utolsó éveit töltötte. A kép azonban nem a kastélyt ábrázolja, hanem egy gazos udvaron álló romos épületet.<sup>12</sup> Vagyis a közhiedelemmel ellentétben<sup>13</sup> Kemény Zsigmond nem a kastélyban töltötte az utolsó időket, hanem az udvarházban.<sup>14</sup> A Kemény-udvarház létezése tehát egyre inkább kikopik a kulturális emlékezetből, és helyét átveszi a romos kastély, ami az elméjében megbomlott 19. századi író képéhez nyilvánvalóan jobban társítható.

Sütő András látóterébe Kemény Zsigmond Pusztakamarás és a sír miatt került. A szülőhely és halálozási hely azonossága, a családi visszaemlékezések, történetek szolgáltatták az alapot ahhoz, hogy Sütőnek szinte egész életében jelen legyen a Kemény-életmű. A lokális kultusz – a leírások alapján – kifejezetten szóbeli volt ebben az időben, vagyis az 1950-es, 1960-as, sőt 1970-es években. Kemény Zsigmond nem is kizárólag egyénített karakterként jelent meg ezekben a történetekben, hanem vagy a Kemény család leszármazottjaként, vagy a nemrégiben elhunyt vagy a még élő Kemény-családtagok elődjeként. Ekkor még nem a művei kerültek előtérbe (ez a későbbiekben változni fog), hiszen azokat senki nem olvasta a történet szerint, hanem vélt vagy valós személyisége, esetleg a nemzetért tett erőfeszítései. A Sütő által említett önmagát elemésztő fákllya képe, ami másnak világít (ez egyébként Kemény sírjának felirata volt)<sup>15</sup> a kultikus nyelvhasználat egyik közkezdvelt fordulata: az egyén, aki feláldozza magát a közösségért. Kemény utolsó éveit, amelyet elborult elmével töltött, életút-reprezentációjának sajátos színezetet kölcsönöznek, hiszen nem egy bölcs hazafi vagy író képe bontakozik ki belőlük. Az önmagát elemésztés képzelete ezért szükségszerűen kiegészül a másokért, a közért folytatott harccal.<sup>16</sup>

Bárói rangját a helyi közeg és az aktuális hatalmi retorika is gyakran említette, nem véletlenül. A főnemesi rang a korszak retorikája és társadalmi-politikai berendezkedése okán is kiemelt szerepet kapott Sütőnél, amennyiben az ezzel kapcsolatos támadásokat próbálta meg kivédeni, és nem erre kívánta helyezni a hangsúlyt, hanem Kemény életművére.

Fontos az a földrajzi, társadalmi közeg, amelyben a kultuszépítés zajlott: Pusztakamarás, az 1970-es évek Romániája, a magyar és román nyelvű közeg, az egyes ember és a hatalom viszonya. A Kemény-kultusz ápolása ennyiben olyan cselekedetként értelmezhető, amely nem csupán az egyéni, a lokális identitás, de a fennálló kultúrpolitikai körökkel szembeni ellenállás jelképévé is kinőheti magát. Jól érzékelhető, hogy Keményt alakján és művein kívül sírhelye akkori állapota is alkalmassá tette arra, hogy újbóli kánonba helyezése sajátos helytállásként is értelmezhető legyen. Érzékletes metaforája Kemény sokat, szinte halála utántól hangoztatott elfeledettségének a sírhely leromlott állapota. Ha ezen a kultuszépítői gesztuson haladunk tovább, akkor nyilvánvaló, hogy a panteonizáció folyamatában<sup>17</sup> – ami jelen esetben „repanteonizáció” – a feltámasztó, az örök életbe visszahelyező figura is kiemelt szerepet kap. Sütőről mint a Kemény-sír gondozójáról kialakított kép (az ellenállás, a kitarás és kulturális örökségért harcoló státusszal együtt) nagyon is sokáig tartotta magát (vagy éppenséggel mai napig tartja magát), 1998-ban például Boldi-

zsár Zeyk Imre így számol be 1982. évi pusztakamarási látogatásáról: „Kemény Zsigmond sírjához mentünk, amely külön áll a többi Kemények sírboltjától. Menetközben kérdeztem meg, hogy a Politikai nevelés és szocialista kultúra II Kongresszusa után számíthatunk-e arra, hogy a magyar tan nyelvű iskoláinkban és tagozatokon taníthatjuk-e, lehet-e szó nemzetiségünk történelmének tanításáról az eddig megjelent nemzetiségi történeti művek alapján? Erre azt válaszolta, hogy az ottani hangulat alapján ez nem lesz lehetséges, ez kilátástalan! A Kemény Zsigmond sírkertben lehangoló látvány fogadott bennünket. A hantokat ellepte a fű, a sírok évek vagy évtizedek óta gondozatlanok. Kemény Zsigmond író sírkövének fehér márvány oszlopát ledöntötték és elvitték tyűkktrec alá alapnak. A sírkő alapzatát megrongálták, sarkait frissen letördelték. [...] Sütőtől hallottuk, hogy szó lenne exhumálásról és a református templom cintermében való újratemetésről, de a Marosvásárhelyen élő Kemény utódok még nem egyeztek ebbe bele. Addig is miért nem veszi gondjaiba-gondozásba az iskola Kemény Zsigmond sírjának ápolását, hiszen a faluban I–VIII. osztályos román tannyelvű iskola mellett működik egy egytanerős, I–IV. osztályos magyar tagozat is. A Kemény Zsigmond sírkertből jövet az iskola egyik tantermében folytattuk a beszélgetést, a tapasztalatcserét. Szomorú, hogy sem az igazgató, sem pedig a magyar tagozat tanítónője még csak formálisan sem tette tiszteletét, noha a találkozó egyik szervezője és hivatalos védnöke, Tibádné Csögör Enikő tanfelügyelő értesítette és meghívta őket.”<sup>18</sup>

Korántsem tartom véletlen egybeesésnek, hogy az oktatásról szóló részek összekapcsolódnak Kemény sírjának helyzetével. Vagyis a magyar történelem taníthatósága, illetve annak kilátástalansága, valamint az oktatás pusztakamarási helyzete metaforikusan megfeleltethető a sír akkori állapotának. A helyzeten pedig a szöveg alapján egy ember kíván változtatni: Sütő. Úgy tűnik számomra, hogy egy kultikus figura újbóli kultikussá tételének kísérlete nem egy hermetikusan értelmezhető gesztus: összetett és a kor társadalmi, kulturális közegétől nem független az elfeledett alak újbóli feltámasztása, rehabilitálása – aki örök halhatatlanságából a mindennapi halandók közé esik vissza. A Sütő által szorgalmazott repanteonizációs gesztusok összetettsége ugyanis ebből is eredeztethető, vagyis abból, hogy az aktuális politikai berendezkedés milyen elvárásokat támaszthat egy írói életművel szemben, és ennek az elvárásrendszernek hogyan kívánt megfelelni Sütő. Erről egy későbbi interjújában részletesen be is számol.<sup>19</sup> Itt nem csupán a sír történetét meséli el újból, hanem arra is kitér, milyen módon kezdte el Kemény újrakanonizálását: „Kemény Zsigmond sírkövét ledöntötték, márványoszlopát valaki ellopta, végleg eltüntette. [...] – Menjünk, fiam, állítsuk talpra Kemény Zsigmond sírkőtalapzatát – szólt apám az ötvenes évek elején. [...] Feldúlt sírjáról szólva próbáltam visszaperelni szellemi örökségének becsületét is – olyan körökben persze, ahol azt kétségbe vonták. Az irodalompolitika hatalmi fészkeiben, ahol megvető legyintés, gunyoros mosoly fogadta berzenkedéseimet. »Igazságot az arisztokratának? A megalkuvónak?« Cenzorok hallottak valamit arról harangozni, hogy Kemény Zsigmond Kossuthal szembekerült a békepártiságban, a forradalom megítélésében. »Lobogónk Petőfi elvtárs! Le az arisztokráciával!« Tapasztalhattam tehát, hogy Kemény Zsigmond örökségét nem a közöny tartja jégveremben, hanem inkább a butaság, az osztálygyűlölet, az ún. pártos irodalompolitika. Azt is tudomásul kellett vennem, hogy egymagam sokra nem megyek a rehabilitációban. Erős, hatalmas segítőtőre van szükségem. Tán sejtik, mire gondoltam akkor: őmaga volt, a halhatatlanságba

költözött regényíró, vagyis az életmű, amelyre fényt, közfigyelmet kellett vetni és vettetni. Úgy gondoltam, hogy sok évtizedes szünet után valamelyik regényét kellene kiadni Erdélyben, amelynek virrasztó szelleme, rémlátásokban meggyötört látnoka volt. Németh László sugallatára az *Özvegy és leánya* mellett döntöttem, s ajánlottam kiadásra a Kriterionnak. Indokoltam nyilván írásban is. Bővebb előszó kellene, mondták, és egyetlen hivatkozás bár, hogy a marxista irodalomtörténet (sic!) is elismeri az értékeit. »Ilyen is lesz!« – fogadkoztam több reménnyel, mint tájékozottsággal. 1964-ben megírtam *Élet és ábránd* című esszémet.<sup>20</sup>

Sütő számára egyértelmű, hogy az újrafeltámasztás egyben kanonizáció is, vagyis Kemény lokális kultusza kiegészül a Kemény-művek olvashatóságának kérdésével. Az irodalompolitikai berendezkedést részletező leírásokból ugyanakkor kitetszik, hogy a Kemény Zsigmonddal szembeni kifogások ebben az esetben nem csupán szépirodalmiak, hanem az író származását illetők is. Akad persze másra is példa, de elsősorban a bárói cím, a származás lesz Sütő védőbeszéde szerint a legfőbb akadályozó tényező. Amikor tehát Sütő Kemény kanonizálási szándékával lépett fel, tisztában volt a korszakban lehetséges stratégiákkal; egyik a könyvkiadás, a szépirodalmi szövegek megjelenítése, az *Özvegy és leánya* újrakiadása.<sup>21</sup>

*Élet és ábránd. Kemény Zsigmond olvasása közben* című esszéjét 1964-ben, Kemény Zsigmond születésének 150. évfordulójára írta,<sup>22</sup> vagyis a kultusz szempontjából kiemelt időpontban.<sup>23</sup> Ezt az *Özvegy és leánya* előszavának szánta, de a Kriterion Kiadó végül csak 1972-ben jelentette meg.<sup>24</sup> Az esszé fő stratégiája egyértelműen a kánonba való visszahelyezés, illetve ezen törekvés alátámasztása irodalomtörténeti érvekkel. Az elfeledettség, amelyet sokszor említ, valójában nem tartott régóta, hiszen az 1920-as és még az 1930-as években is több, Kemény kulturális emlékezetét fenntartani kívánó írás jelent meg nívós lapokban, például az *Erdélyi Helikon*ban vagy az *Ellenzékben*.<sup>25</sup> A kulturális emlékezetben bekövetkezett törés tehát nem az eltelt időben keresendő, hanem a politikai-társadalmi közegben végbement változásokban.<sup>26</sup> Ez a beállítódás alapjaiban változtatja meg a kánonba léptető helyzetét és a kánonban lévőről való beszédmódot is. Kemény „feltámasztása” tehát olyan ügy, ami tulajdonképpen ürügy is. Mégpedig olyan ürügy, ami a kultúramentést és ezáltal a kultúrát menteni kívánó személyt is középpontba állítja.

Sütő esszéjében a kultikus nyelvhasználat nyomai áttevődnek az életrajzi, irodalomtörténeti portré keretei közé.<sup>27</sup> A szerző nem érint olyan irodalomtörténeti kérdésköröket a szövegben, amelyeket korábban már ne említettek volna mások. Ezt maga a műfaj és a nyilvánvaló újraélesztési, kanonizálási szándék is indokolja: az irodalomtörténeti előzmények felsorolása, a jelentős irodalomtörténészek véleményének citálása saját célkitűzésének indokoltságát támasztja alá.

Sütő értekezik Kemény politikai nézeteiről is, és általában felmentő retorikát alkalmaz. Nem ítélik, hanem igyekszik jól érzékelhetően olyan részleteket kidomborítani a Kemény-életműből, amelyeket az akkori kultúrpolitikai berendezkedés is elfogad. A szövegnek ettől lesz némi magyarázkodó éle. Egy-egy rész kérdésben ugyanakkor markáns véleményt formál: Móricz *Rajongók*-átiratának létjogosultságát például erősen kétségbe vonja.

Az esszében az úgynevezett marxista irodalomtörténet is megjelenik, Sötér István *Nemzet és haladás* című művére hivatkozik, s a legnagyobb elismerés is neki szól, mivel ő volt az, aki „megtisztogatta” a korszakonként változó Kemény-képet.<sup>28</sup> Sötér mellett párhuzamosan megjelenik Németh László

is, akinek szintén tulajdonít egyfajta „igazi” Kemény-képet. A *tisztogatás* és *igazság* fogalmai a repanteonizációs retorikához köthetők, és a sírhely metaforikájával rokoníthatók.

Sütő Kemény-képe nem állandó, jól mutatja ezt a *Vázaültetés Kemény Zsigmond emlékére* című írása, ami a szöveg saját állítása szerint szintén Kemény születésének 150. évfordulójára született, és amelyhez tizenöt évvel később megjegyzéseket fűzött. Az idézetből a szerző történelemszemléletének alakulását követhetjük nyomon, amit a kommentár idején már Kemény Zsigmondéhoz közelít: „Igénylik, s a jelen felé sugallják – a bukások példázatával is. A felfelé törekvő kornak dráma kell – okulásul vagy figyelmeztetésül. Ez a megállapítás a Kemény Zsigmondé. Nem értünk egyet vele, de megértjük, amikor nemzetének Janus-arcot kívánva, a jövő ostromához századok tanulságát kínálja fegyverül. (»Nem értünk egyet vele...« Amikor e sorok íródtak, nem csupán az irodalmi közfelfogásban, de a Keményt ébresztő írás szerzőjének felfogásában is eleven volt még – bár nem kizárólagos érvényű – az optimista tragédiáról szóló tanítások egész kis koránja. Azóta persze sok minden tisztázódott! – kint és bent; mindenkor kell a dráma, ha drámát – sőt tragédiát! – szít föl az élet.)”<sup>29</sup>

A változás azonban nem csupán véleménykülönbségekben vagy -egyeztésekben nyilvánult meg: Sütő irodalmi szerepeinek változásával párhuzamosan változtak meg a Keményről szóló megnyilatkozások, a sírmentő státusz párhuzamosan alakult a kultúrát mentő státusszal.

A kultuszápoló tevékenység tehát, ez szinte kivétel nélkül így van, nemcsak a kultikus személyt állítja középpontba, hanem a kultikus munkát elvégző személyt is. Egy olyan író, közszereplő képe tárul így elénk, aki egy méltatlanul elfeledett klasszikus próbált életre kelteni, s eközben önmagát a kultúra-, később pedig a nemzetmentő státuszával is felruházta. A sírápolás és feltámasztás már-már abszurditásig felemlegetett gesztusa<sup>30</sup> csupán a kezdete ennek a folyamatnak. A szokványos, tiszteletadásnak induló gesztust követően Sütő idővel a kiválasztott szerepében is feltűnt, és ez a kép sokáig (talán a mai napig) tartja magát.<sup>31</sup> Időnként már nem csupán szellemi örökös volt, hanem az információk és a tárgyak letéteményese is.<sup>32</sup> Talán nem túlzás megállapítani, hogy Kemény életműve, alakja néha már csak Sütő András alakján, személyén keresztül hozzáférhető.

A tanulmányom elején idézett kocsi elé dobott aranyak szellemi aranyakká váltása akár ennek egyik szimbolikus képe is lehetne. A szellemi arany, aminek az átváltása, vagyis maga a kultikus tevékenység nem történhet meg akárki/akármilyen által. Az átváltás – sőt a kultikus tevékenység szakralitását tekintve –, átváltoztatás gesztusa a Kemény-művek olvasásával képzelhető el, és az által történik meg mindez, aki az elfeledett kincset, a műveket újra hozzáférhetővé teszi.<sup>33</sup>

Sütő András szülőházát 2015-ben emlékházzá nyilvánították, 2017. június 17-én pedig Kemény Zsigmond, valamint a testvére és édesanyja restaurált sírköveit a pusztakamarási református templom kertjébe helyezték át.<sup>34</sup> Exhumálás nem történt, kizárólag a sírkövek kerültek áthelyezésre, kivéve Kemény Gézáét, akinek a sírja továbbra is a korábbi sírkertben található – a Kemény-örökösök kérésének megfelelően.<sup>35</sup> Mindez pedig egy másik kultusztörténeti helyzetet indít el, hiszen ezáltal nem is a tulajdonképpeni hely, a valós (sír)hely válik fontossá, hanem az emlékezés helye, ami pedig eleve egy kultikus, sőt szakrális térben helyezkedik el.

## ■ JEGYZETEK

1. Csóka Rozália (1780–1855); Kemény János (1825–?); Kemény Géza (1906–1945)
2. Jelen tanulmány keretei között nem kívánom tárgyalni a kultusz kutatás régi és újabb módszertanát, alapszövegnek és kiindulási pontnak én is Dávidházi Péter tanulmányát tekintem: Dávidházi Péter: *Egy irodalmi kultusz megközelítése* In: Uő: „Isten másodszülettte”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat, Bp., 1989. 1–27. Továbbá nagy segítségemre volt Szilágyi Márton kötetének *Csokonai mint kultusztagy* című, utolsó fejezete is: Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ráció, Bp., 2014. 389–422.
3. A fogalmat Pierre Nora nyomán használom. Vö. Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*. (Ford. K. Horváth Zsolt) Aetas 1999. 3. sz. 142–157.
4. Ettől maga Sütő is elhatárolódik egy interjúban: „Nem látom sok értelmét annak, hogy klasszikusok, mesterek rám gyakorolt hatásáról szóljak. Kit érdekel az?” *Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét: Beszélgetés Sütő Andrással*. Az interjú készíttette Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván. Tiszatáj 1999. 12. sz. 65. (A továbbiakban: Erdélyi–Nobel 1999.)
5. Sütő András: *Anyám könnyű álmat ígér: Naplójegyzetek*. Szépirodalmi, Bp., 1986<sup>3</sup>. 18–19.
6. Uő: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Igaz Szó 1977. 9. sz. 229–230.
7. Úgynevezett „felső” és „alsó kúria” – Sófalvi Krisztina szíves közlése.
8. Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*, II. MTA, Bp., 1923. 551–552.
9. Kemény Géza (1906–1945) családját, illetve Kemény Bélát (1902–1957) családjával együtt elhurcolták 1949-ben Pusztaakamarásról.
10. Sütő András: *Karácsonyok fehérben és gyászban*. Magyar Nemzet 1996. dec. 24. 25.
11. Uő.: *Vázauállítás Kemény Zsigmond sírjára. Előszó egy hangjátékhoz*. Új Élet 1975. 24. sz. 14. (A továbbiakban Sütő 1975.) Ez a cikk nem összetévesztendő az ugyanilyen címmel megjelent, 1964-es (illetve a kiegészítéseket tekintve 1979-es) cikkel, amit a későbbiekben még idézek.
12. Ugyanezt a képet közli kismonográfiájában Veress Dániel is: Veress Dániel: *Szerettem a sötétet és a szélzúgást: Kemény Zsigmond élete és műve*. Kismonográfia. Dacia, Kvár–Napoca, 1978. Jegyzetek, 3. számú kép.
13. Legutóbb Weiner Sennye Tibor írt pusztakamarási útjáról, és Kemény fiatalkori regényéről. A szerző is a kastélyt nevezi meg utolsó lakhelyként: Weiner Sennye Tibor: *Az aranymadár, avagy Kemény Zsigmond elveszett szerelme, regénye és kastélya*. Korunk 2020. 2. sz. 98–110.
14. Ehhez tartozott Kemény Géza telke, a domboldalon, ahol a sírkert is van.
15. „A fáklya másokért ég, s önmagát emészti el.”
16. Az örület ebben a korszakban nem csupán a Kemény-életrajzban bukkann fel ilyen módon. Az elborult elme és a közjő szolgálatainak összekapcsolása már Kemény Széchenyi-portréjában is megjelenik: Széchenyi örületét közvetlenül a politikai helyzetből bontja ki. Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*. In: Uő: *Sorsok és vonzások: Portrék*. Szépirodalmi, Bp., 1970. 309.
17. Vö. Porkoláb Tibor: *A panteonizáció műfajai: az emlékbeszéd és az emlékkóda*. In: Uő. „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*. Anonymus, Bp., 2005. 110–168.
18. Boldizsár Zeyk Imre: *Hetven éves volt Sütő András*. Honismeret 1998. 1. sz. 78. A cikket fotókkal is illusztrálták, az egyetlen Sütő András áll a magas fűben Kemény sírja mellett.
19. „miként próbáltam megtörni a több évtizedes hallgatást, jeges közönyt, mely Kemény Zsigmond körül kialakult volt Erdélyben.” Erdélyi–Nobel 1999. 65.
20. Uo. 65–66.
21. Az akkori kulturális berendezkedés mind Erdélyben, mind Magyarországon fanyalagva fogadta a kezdeményezést, a Kemény-recepcióból jól ismert szövegeket hangoztatva: „A szellemi élet balpartjának baloldalán heves ellenzők támadtak »nyüszöléseimnek«, a »méltóságos úr« feltámasztásának. Ehhez még budapesti író is akadt, írván ott az egyik napilapban: »Kemény Zsigmond! Olvashatatlan, élvezhetetlen ódonosság«. Szellemileg gyengén táplált kultúrpolitikai körökben még olyan aggodalom is elhangzott, hogy Kemény Zsigmond »ügyének« súlyos ártalmára lehet egy másik Kemény báró: a pusztakamarási Béla, akit 49-ben már elhurcoltak volt Kolozsvárra kényszerlakhelyre, ahonnan el is költözött már örök lakhelyére.” Uo. 66.
22. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található, még fel nem dolgozott, csupán előrendezett Sütő-hagyatékban külön mappában fellelhetőek a szöveghez készült jegyzetek. Szisztematikus munka, egyértelműen a szóban forgó írás előkészítő munkálatai, a főbb gondolati ívek éppen úgy fellelhetőek benne, mint a Kemény-regényekből vett idézetek. Több részletben készülhetnek, az átfogó kép megrajzolásának igénye végig érződik. Szinte minden bekerül a jegyzetek közül a későbbi tanulmányba: *Sütő András-hagyaték*, Gynsz. 2016/29, PIM Kézirattár.
23. Sütő András: *Élet és ábránd: Kemény Zsigmond olvasása közben*. Igaz Szó 1964. 9. sz. 368–378. (A továbbiakban Sütő 1964.) Érdemes megjegyezni, hogy Sütő az *Igaz Szó* köréhez tartozott, a lap főszerkesztő-helyettese volt 1955 júliusától és 1957 decembere, illetve 1963 júliusától és 1964 februárja között, vagyis egy általa ismert és jól működő médium segítségével próbálta megtenni a rehabilitáció kezdeti lépéseit.
24. A szöveg történetéről a már idézett interjú folytatásában olvashatunk: „Nyolc évvel azután, hogy először írtam egy álomhoz – álom megvalósult. Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című regényét – hála a Kriterionnak és Domokos Géának – sikerült *íthton* megjelentetni (1972-ben).” Erdélyi–Nobel 1999. 66. Vagyis az 1964-es írást az *Igaz Szó*ban már ekkor előszónak szánta Sütő. Balázs Imre József hívta fel a figyelmem arra, amit ezúton is köszönök, hogy a Kriterion Könyvkiadó csak 1970-ben kezdte meg működését, így nagyon valószínű, hogy valamelyik jogelőddel történtek meg az egyeztetések. A két megjelenés közötti különbség az utolsó soroknál válik izgalmassá: „A kincs pedig, talán

- épp az Özvegy és leánya, vagy elbeszéléseinek válogatott gyűjteménye, a Kiadó révén kerül vissza Pusztakamarásra is [...]” Sütő 1964. 378. A későbbi, 1972-es változatban: „A kincs pedig, az Özvegy és leánya, a Kiadó révén kerül vissza Pusztakamarásra is [...]” Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya*. Szerk. Kovács Erzsébet, bev. Sütő András. Kriterion, Buk., 1972, 22. (A továbbiakban Kemény 1972.)
25. Például Jancsó Béla: *Pálffy János Kemény Zsigmondja és a Kemény Zsigmond-probléma*. Erdélyi Helikon 1930. 2. sz. 121–122. vagy I. Szemlér Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. Erdélyi Helikon 1935. 5. sz. 308–317; Berde Mária: *Erdélyi zárandok-utak: A pusztakamarási sir*. Ellenzék 1923. 245. sz. 10. A méltatlanul elfeledett író képe végigkíséri szinte az egész Kemény-recepciót. A befogadástörténet retorikai fordulatai több ízben erről a vélt elfeledettségről árulkoznak, és az értezők szinte missziószerűen próbálják bizonygatni az olvasóknak, hogy Keménynek helye van a magyar irodalmi kánonban.
26. „a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentesvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelvvel megszólaló irodalmat.” Boka László: *A divattól a kultuszig: Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában*. ELTE BTK, Bp., 2006. 74. (doktori disszertáció)
27. A distinkciót Takáts József tanulmánya alapján teszem: Takáts József: *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció*. In: *Uő: Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijarat, Bp., 2007. 234–253.
28. „A korszakokként változó képet a marxista irodalomtörténet tisztogatta meg a szubjektivistá módon rákent festékrétegektől. A legnagyobb elismerés ez idáig Sötér István ragyogó tanulmányát illeti (*Nemzet és haladás*). Sötér mutat rá, hogy Kemény az a tükör, melyben nem egy kritikus önnön arc-képét keresi. [...] Sötér István, a Kemény-kutatás pozitív eredményeit összegezve, a további vizsgálódást új alapokra helyezi. A marxista elemzés tudományos eszközeivel teremt összefüggést Kemény tragikumelvé és politikai gondolkodása között.” Kemény 1972. 5–22.
29. Sütő András: *Vázaültetés Kemény Zsigmond emlékére*. In: *Omló egék alatt*, Kriterion–Szépirodalmi, Buk–Bp., 1990, 33. (Eredeti megjelenése: 1964, a kiegészítések pedig 1979-esek.)
30. Egy ilyen olvasatban a *Mert ahová te mégy, oda megyek* című, Cselényi László Sütő művei alapján készített filmjének (1990) egyik jelenete különösen bizarrá válik, a feltámadás ugyanis valóban megtörténik: Kemény felül sírjából, elzavarja az ott kapirgáló tyúkokat, leporolja ruhájáról a földet.
31. Jó példa lehet erre Balázs Mihály cikke Kemény Zsigmondról, a cikk ugyanis így indul: „Sütő András »Gyermekkorom tükörcserepei« című képeskönyvében van egy fotó, ahol édesapjával kissé rezignáltan néznek egymásra, miközben a kezük Kemény Zsigmond sírkőmaradványán pihen. A kép-aláírást Sütő szövegezte: »Tűnődés apámmal Kemény Zsigmond sírjánál: hová lett a márványhenger?« A fénykép Kemény pusztakamarási sírjánál készült, abban a faluban, ahol Sütő András született, a nagy előd pedig meghalt. Valóban, »hová lett a márványhenger?« Ezt érdemelne egy magyar író emléke? Így becsülnék őt az erdélyi népek? Őt, aki a sorsukat vallotta, és akit egykor a legnagyobbak közé soroltak, akit Dosztojevskijhez, Tolsztojhoz hasonlítottak? Az sem érthető, hogy Erdélyben titokban viszik sírjára a virágot, még kevésbé, hogy nálunk, idehaza nemzedékek nőttek fel anélkül, hogy a nevét hallották volna.” Balázs Mihály: *Kemény Zsigmond: Vadóc gyerek voltam, méla és magamba vonult*. Köznevelés 1990. 16. sz. 25–26.
32. Csak egyetlen további példát szeretnék hozni: 2002-ben Marosvásárhelyen a Castellum Irodalmi estek keretében állítólag Sütő a birtokában lévő halotti bizonyítvány alapján tisztázta Kemény halálának pontos időpontját és helyét a közönség számára. Máthé Éva: *Kemény – „kemény dió”*. Romániai Magyar Szó 2002. nov. 19., 5.
33. Ehhez lásd jelen tanulmány 24. jegyzetét.
- Másik példa a szintén *Vázaültetés Kemény Zsigmond emlékére* címet viselő cikk utolsó pár sora: „Eddig való fáradozásaink Kemény Zsigmond életművének megbecsülésében azt mutatják, hogy a zűzmárát, a havat jó helyt separtuk el [ti. a sírról]: életre bukkantunk alatta; halhatatlan művekre [...]” Sütő 1975. 14.
34. Erről egy nagyon részletes ismertetés: <http://reformatus.ro/uj-szobor,-restauralt-siremlekek-orzika-kemeny-csalad-emleket-pusztakamarason.html> (Letöltés ideje: 2020. április 9.). Ezúton szeretnék köszönetet mondani Sófalvi Krisztinának, aki számos adatot a rendelkezésemre bocsátott, többek között a sírkőáthelyezéssel kapcsolatosan. Köszönettel tartozom még Egyed Emesének is, aki Sófalvi Krisztinához irányított.
35. A sírkövek mellett Kemény Zsigmond mellszobra is felállításra került, melyet Gergely Zoltán kolozsvári szobrászművész készített (a sírkövek restaurálását is ő végezte).